

**स्टार्ट-अप इंडिया, स्टँड-अप इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत उपक्रमांचा उद्योजकता विकासावर**

**परिणाम: महाराष्ट्राच्या संदर्भातील तुलनात्मक अभ्यास**

प्रा. डॉ. आगळे सुभाष संभाजी

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

मुळा एज्युकेशन सोसायटी, श्री ज्ञानेश्वर महाविद्यालय नेवासा ता. नेवासा, जि. अहिल्यानगर

Corresponding Author – प्रा. डॉ. आगळे सुभाष संभाजी

DOI - 10.5281/zenodo.17905950

**सारांश:**

भारतामध्ये २०१६ नंतरच्या काळात उद्योजकता प्रोत्साहनासाठी “स्टार्ट अप इंडिया” आणि “स्टँड अप इंडिया” हे दोन महत्वाचे धोरणात्मक उपक्रम सुरू करण्यात आले, तर कोविड १९ नंतरच्या संकटकाळात “आत्मनिर्भर भारत” हा व्यापक आर्थिक पॅकेज व सुधारणा कार्यक्रम राबविण्यात आला (डीपीआयआयटी; पीआरएस इंडिया; अर्थ मंत्रालय). या तिन्ही उपक्रमांचे प्रमुख उद्दिष्ट रोजगारनिर्मिती, नवोन्मेष, वित्तपुरवठा सुलभ करणे आणि सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना बळकटी देणे हे आहे. महाराष्ट्र हा देशातील अग्रणी औद्योगिक व स्टार्ट अप केंद्र असून येथे २९ हजारपेक्षा अधिक स्टार्ट अप नोंदणीकृत आहेत तसेच राज्याने २०१८ आणि २०२५ या दोन टप्प्यांत स्वतःची स्टार्ट अप व नवोन्मेष धोरणे जाहीर केली आहेत (महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र राज्य नाविन्यपूर्ण स्टार्टअप धोरण 2018; महाराष्ट्र स्टार्टअप, उद्योजकता आणि नवोन्मेष धोरण 2025). प्रस्तुत लेखामध्ये केंद्र सरकारच्या या तिन्ही उपक्रमांचा महाराष्ट्रातील उद्योजकता विकासावर होणारा परिणाम तुलनात्मक पद्धतीने विश्लेषित करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांतील अहवाल, धोरणपत्रे, आर्थिक सर्वेक्षणे तसेच संबंधित शोधनिबंधांचा अभ्यास करण्यात आला. लेखाचा निष्कर्ष असा की स्टार्ट अप इंडिया नियामक सवलती व निधी योजनांमुळे तंत्रज्ञानाधिष्ठित स्टार्ट अपला पाठबळ देते, स्टँड अप इंडिया सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून अनुसूचित जाती, जमाती व महिलांना उद्योजकतेत प्रवेश देते, तर आत्मनिर्भर भारत पॅकेजमुळे विशेषतः सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगक्षेत्राला तरलता, हमी कर्जे व परिभाषा सुधारणा मिळाल्याने विद्यमान उद्योजकांचे अस्तित्व टिकविण्यास मदत झाली; तथापि राज्यनिहाय अंमलबजावणीतील असमानता, जागरूकतेचा अभाव आणि संस्थात्मक समन्वयातील कमतरता ही आव्हाने अजूनही प्रकर्षाने जाणवतात.

**कीवर्ड:** उद्योजकता विकास, स्टार्ट अप इंडिया, स्टँड अप इंडिया, आत्मनिर्भर भारत, महाराष्ट्र, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग, आर्थिक धोरण.

**प्रस्तावना :**

अलीकडच्या दशकात भारतात रोजगारनिर्मिती आणि समावेशक विकासासाठी उद्योजकतेला धोरणात्मक प्राधान्य मिळाले आहे.

पारंपरिक औद्योगिक धोरणापेक्षा वेगळ्या पद्धतीने नवोन्मेष, डिजिटल अर्थव्यवस्था व सेवा क्षेत्राच्या वाढीला चालना देण्यासाठी केंद्र शासनाने अनेक नवे

कार्यक्रम आखले. २०१६ मधील “स्टार्ट-अप इंडिया” उपक्रमाने नव्या स्टार्ट-अपला करसवलती, नियामक सुलभता आणि निधीपुरवठा उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट ठेवले (स्टार्टअप इंडिया उपक्रम). त्याच वर्षी “स्टॅंड-अप इंडिया” कार्यक्रमाद्वारे प्रत्येक अनुसूचित व्यावसायिक बँक शाखेतून किमान एका अनुसूचित जाती किंवा जमातीच्या उद्योजकाला आणि एका महिला उद्योजकाला हरित क्षेत्रातील नवे उद्योग उभारण्यासाठी १० लाख ते १ कोटी रुपयांपर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देणे हे लक्ष्य ठरवण्यात आले (पत्र सूचना कार्यालय, “स्टार्टअप इंडिया कार्यक्रम”; आयबीईएफ, “स्टॅंडअप इंडिया योजना”). कोविड-१९ महामारीनंतर २०२० मध्ये जाहीर झालेल्या “आत्मनिर्भर भारत” पॅकेजद्वारे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना हमी कर्जे, कर सवलती आणि इतर नियामक सशक्तीकरण देण्याचा प्रयत्न झाला (आयबीईएफ; पीआरएस इंडिया). या सर्व उपक्रमांचा प्रभाव राज्यांच्या आर्थिक रचनेनुसार वेगवेगळा दिसून येतो. महाराष्ट्राचा औद्योगिक व सेवा क्षेत्रातील वाटा अधिक असल्यामुळे, येथील उद्योजकता विकासावर या योजनांचा परिणाम समजून घेणे हे अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

#### सैद्धांतिक पार्श्वभूमी आणि उद्योजकता संकल्पना:

उद्योजकता विकास हा केवळ वैयक्तिक गुण, जोखमीची तयारी किंवा नवोन्मेषक्षमतेवर अवलंबून नसून संस्थात्मक व धोरणात्मक परिसंस्थेवर देखील अवलंबून असतो. उद्योजकतेच्या इकोसिस्टममध्ये भांडवल, कौशल्य, बाजारपेठ, तंत्रज्ञान, सरकारी धोरणे आणि सामाजिक-सांस्कृतिक घटक एकमेकांशी

परस्परसंवादी स्वरूपात कार्य करतात. सरकारी कार्यक्रमांचे मूल्यांकन करताना थेट परिणाम (रोजगार, नवीन नोंदणीकृत उद्योजक, मिळालेले कर्ज) आणि अप्रत्यक्ष परिणाम (नवोन्मेष संस्कृती, परकीय गुंतवणूक, क्लस्टर विकास) यांचा विचार करणे आवश्यक असते. स्टार्ट-अप इंडिया, स्टॅंड-अप इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत हे तीनही कार्यक्रम वेगवेगळ्या पण परस्परपूरक स्तरांवर या इकोसिस्टमला समर्थन देतात: स्टार्ट-अप इंडिया नव्या, नवोन्मेषी उद्योगांच्या निर्मितीकडे लक्ष देते; स्टॅंड-अप इंडिया वंचित गटांना उद्योजकतेत समाविष्ट करते; आणि आत्मनिर्भर भारत प्रामुख्याने विद्यमान उद्योगांचे आर्थिक आरोग्य सुधारण्यावर भर देतो, विशेषतः सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगवर्गासाठी (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगवार्षिक अहवाल 2021-22).

#### स्टार्ट-अप इंडिया उपक्रम व त्याचा प्रभाव:

स्टार्ट-अप इंडिया हा डीपीआयआयटीसंचालित प्रमुख कार्यक्रम असून १६ जानेवारी २०१६ रोजी सुरू झाला (स्टार्टअप इंडिया उपक्रम). या उपक्रमात करमाफी, नियामक सुलभता, बौद्धिक संपदा हक्कांसाठी सहाय्य, इनक्युबेशन केंद्रांना पाठबळ, आणि “स्टार्ट-अप इंडिया सीड फंड स्कीम” व “क्रेडिट गॅरंटी स्कीम फॉर स्टार्ट-अप्स” सारखे वित्तीय घटक समाविष्ट आहेत (Promotion of Start-ups; डीपीआयआयटी). नोंदणीकृत स्टार्ट-अपना काही श्रम व पर्यावरण कायद्यांमधून स्वप्रमाणन सुविधा, तसेच पहिल्या काही वर्षांत आयकर सवलती दिल्या जात आहेत (स्टार्टअप इंडिया

योजना). या सुविधांमुळे देशातील स्टार्ट-अप संख्येत आणि गुंतवणुकीत उल्लेखनीय वाढ दिसून येते.

महाराष्ट्राच्या दृष्टिकोनातून पाहता, मुंबई-पुणे-नाशिक हा तंत्रज्ञान व सेवा क्षेत्राचा प्रमुख त्रिकोण बनला आहे. Start-up India पोर्टलवरील डेटा आणि राज्याच्या धोरणपत्रानुसार महाराष्ट्रातील नोंदणीकृत स्टार्ट-अपची संख्या सर्वाधिक असून २०२२ पर्यंत सुमारे पाचव्या भागाइतकी राष्ट्रीय एकूण संख्येत महाराष्ट्राची भागीदारी आहे (महाराष्ट्र राज्य अभिनव स्टार्टअप धोरण 2018; महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 2021-22). राज्य सरकारने २०१८ च्या धोरणान्वये इनक्युबेशन केंद्रांना अनुदान, स्टार्ट-अप स्पर्धा, सीड फंड, तसेच सरकारी खरेदीत स्टार्ट-अपना प्राधान्य देण्याचे निर्णय घेतले (महाराष्ट्र शासनाचे धोरण 2018). २०२५ चे नवे धोरण यापुढे जाऊन “महा-फंड” द्वारे २५ हजार नवउद्योजकांना कर्ज व मार्गदर्शन देण्याचे उद्दिष्ट ठेवते आणि ५० हजार स्टार्ट-अप निर्माण करण्याचा संकल्प व्यक्त करते (महाराष्ट्र स्टार्टअप, उद्योजकता आणि नवोन्मेष धोरण 2025). अशा प्रकारे केंद्र व राज्य धोरणांचा समन्वय महाराष्ट्रातील स्टार्ट-अप परिसंस्थेला तुलनेने अधिक बळकटी देतो.

#### स्टॅंड-अप इंडिया योजना व सामाजिक समावेशन:

स्टॅंड-अप इंडिया योजना ५ एप्रिल २०१६ रोजी सुरू झाली असून तिचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे अनुसूचित जाती, जमाती आणि महिलांसाठी १० लाख ते १ कोटी रुपयांपर्यंतचे संयुक्त बँक कर्ज (टर्म लोन व वर्किंग कॅपिटल) उपलब्ध करून देणे आहे

(आयबीईएफ, "स्टॅंडअप इंडिया योजना"; एसबीआय). प्रत्येक अनुसूचित व्यावसायिक बँक शाखेतून किमान एक SC/ST व एक महिला उद्योजकाला हरित क्षेत्रातील उद्योगासाठी कर्ज देण्याचे उद्दिष्ट या योजनेने निर्धारित केले आहे (पत्र सूचना कार्यालय, "स्टार्टअप इंडिया कार्यक्रम"). वित्त मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार, २०२१ पर्यंत योजनेअंतर्गत मंजूर खात्यांपैकी ८० टक्क्यांहून अधिक खातेधारक महिला आहेत आणि लाखो उद्योजकांना या अंतर्गत कर्ज मिळाले आहे.

महाराष्ट्रात नागरी भागात शिक्षित महिलांची संख्या जास्त असली तरी, ग्रामीण व आदिवासी भागातील भौतिक व माहिती तुटवडा, तारणाची अडचण, आणि सामाजिक बंधनांमुळे उद्योजकतेत सहभाग मर्यादित राहतो. स्टॅंड-अप इंडिया अंतर्गत तारण तसेच कर्ज हमीसाठी सरकारी हमी उपलब्ध होऊनही अनेक बँक शाखांमध्ये जागरूकतेचा अभाव, पात्रता निकषांची कठोर अंमलबजावणी, तसेच प्रकल्प अहवाल तयार करण्यासाठी तांत्रिक मदत न मिळणे ही प्रमुख अडचणी म्हणून अभ्यासात उघड झाली आहेत (महाराष्ट्रासाठी महिला उद्योजकता धोरण विकसित करणे, 2024). तथापि ज्या जिल्ह्यांत जिल्हा उद्योग केंद्रे, स्वयंसेवी संस्था व बँका समन्वयाने उद्योजकता शिबिरे घेतात तेथे महिला आणि अनुसूचित जाती-जमातींच्या उद्योग नोंदणीत लक्षणीय वाढ दिसून येते. सामाजिक समावेशनाच्या दृष्टीने स्टॅंड-अप इंडिया योजनेचा दीर्घकालीन प्रभाव महत्त्वाचा असला तरी त्याची पोहोच सर्व जिल्ह्यांत समानपणे झालेली नाही.

### आत्मनिर्भर भारत उपक्रम व सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगक्षेत्र:

कोविड-१९ महामारीमुळे २०२० मध्ये निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटाला उत्तर म्हणून आत्मनिर्भर भारत पॅकेज जाहीर करण्यात आले. या पॅकेजची एकूण रक्कम सुमारे २० लाख कोटी रुपये, म्हणजेच त्या वेळच्या देशांतर्गत उत्पादनाच्या सुमारे १० टक्क्यांएवढी असल्याचे सांगितले गेले (आयबीईएफ; पीआरएस इंडिया). सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगक्षेत्रासाठी हमी कर्ज योजना, ३ लाख कोटी रुपयांचे कोलॅटरल-फ्री कर्ज, व्याजदर सवलती, तसेच सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगपरिभाषेतील बदल या महत्वाच्या तरतुदी होत्या (पत्र सूचना कार्यालय, "आत्मनिर्भर भारत पॅकेज-आतापर्यंतची प्रगती"; सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगवार्षिक अहवाल 2021-22). परिभाषा बदलामुळे गुंतवणूक व उलाढालीची मर्यादा वाढवून अनेक उद्योगांना सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगवर्गात समाविष्ट होण्याची संधी मिळाली आणि त्यामुळे त्यांना विविध अनुदान व क्रेडिट गॅरंटी योजनांचा लाभ घेता आला.

महाराष्ट्रात लघु व मध्यम उद्योगांची घनता जास्त असून, विशेषतः ऑटोमोबाईल, अभियांत्रिकी, रसायन, अन्नप्रक्रिया आणि आयटी-आयटीईएस या क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणावर सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगकार्यरत आहेत (महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 202122). आर्थिक सर्वेक्षणानुसार, महामारी काळात अनेक उद्योगांना उत्पादन घट, मजूर स्थलांतर आणि पुरवठा साखळी विस्कळीत होण्याचा तीव्र फटका बसला. हमी कर्ज योजना आणि मोरॅटोरियममुळे अनेक उद्योग तात्पुरते का होईना, टिकून राहू शकले; परंतु अव्यवस्थित कर्जदार, असंघटित सूक्ष्म उद्योग आणि

महिलांच्या मालकीचे सूक्ष्म उद्यम यांच्यापर्यंत बँकिंग प्रणालीची पोहोच मर्यादित राहिल्याचे विविध अहवालांत नमूद केले आहे (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगवार्षिक अहवाल 2021-22; महिला उद्योजकता अभ्यास, 2024). त्यामुळे आत्मनिर्भर भारत अंतर्गत उपाययोजनांचा फायदा प्रामुख्याने आधीपासून औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेत असलेल्या उद्योगांना जास्त झाला, असे निष्कर्ष नोंदविले जातात.

### तुलनात्मक विश्लेषण: धोरणात्मक दृष्टिकोन आणि महाराष्ट्राचा अनुभव:

या तिन्ही उपक्रमांची उद्दिष्टे, लाभार्थी समूह आणि धोरणात्मक साधने वेगवेगळी असली तरी त्यांचा अंतिम ध्येयबिंदू उद्योजकतेद्वारे आर्थिक वाढ आणि रोजगारनिर्मिती हाच आहे. स्टार्ट-अप इंडिया नव्या तंत्रज्ञानाधिष्ठित उद्योजकांना प्रोत्साहन देऊन नावीन्यपूर्ण उत्पादने व सेवा निर्माण करते; स्टँड-अप इंडिया सामाजिक न्यायाला प्राधान्य देऊन ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित समूहांना उद्योजकतेत प्रवेश मिळवून देते; तर आत्मनिर्भर भारत विद्यमान उत्पादन क्षमता टिकविणे व विस्तार करणे, जागतिक पुरवठा साखळीतील सहभाग वाढविणे आणि आयात-परावलंबन कमी करणे यावर भर देतो.

महाराष्ट्रात या तिन्ही उपक्रमांना पूरक म्हणून राज्य शासनाने स्वतःची उद्योजकता व स्टार्ट-अप धोरणे मांडल्यामुळे तुलनेने अनुकूल परिसंस्था तयार झाली आहे (महाराष्ट्र राज्य अभिनव स्टार्टअप धोरण 2018; महाराष्ट्र स्टार्टअप, उद्योजकता आणि नवोन्मेष धोरण 2025). मुंबई-पुणे सारख्या शहरी केंद्रात स्टार्ट-अप इंडिया आणि राज्य धोरणांचा फायदा घेऊन

फिनटेक, एडटेक, हेल्थटेक आणि ई-कॉमर्स या क्षेत्रांत जागतिक स्तरावर स्पर्धा करणारे उद्यम निर्माण झाले आहेत. दुसरीकडे विदर्भ, मराठवाडा व आदिवासी बहुल जिल्ह्यांत स्टँड-अप इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारताद्वारे दिल्या जाणाऱ्या कर्ज सवलतींचा वापर प्रामुख्याने किरकोळ व्यापार, सर्व्हिस सेंटर, लघुउद्योग आणि अन्नप्रक्रिया यांसारख्या स्थानिक गरजांशी संबंधित व्यवसायांत होत असल्याचे जिल्हा उद्योग केंद्रांच्या अहवालांत दिसून येते.

तथापि, सर्व योजनांमध्ये अर्ज प्रक्रियेची गुंतागुंत, डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर अवलंबित्व, इंग्रजी व तांत्रिक भाषेची अडचण आणि प्रकल्प अहवाल तयार करण्यासाठी तज्ज्ञ मार्गदर्शनाचा अभाव ही सामान्य आव्हाने आहेत. महाराष्ट्रासारख्या औद्योगिकदृष्ट्या सक्षम राज्यातही ग्रामीण आणि शहरी विभागांमधील असमानता, लैंगिक अंतर आणि जातीनिहाय संसाधनांपर्यंतचा प्रवेश यामध्ये मोठी दरी कायम आहे (महाराष्ट्रासाठी महिला उद्योजकता धोरण विकसित करणे, 2024). त्यामुळे केवळ आर्थिक साधने पुरविणे पुरेसे नसून, क्षमता विकास, मार्गदर्शन-व्यवस्थापन, बाजारपेठ जोडणी आणि नेटवर्किंग या घटकांवर अधिक भर देणे आवश्यक आहे.

#### निष्कर्ष:

एकूणात पाहता, स्टार्ट-अप इंडिया, स्टँड-अप इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत हे तीनही उपक्रम भारतातील उद्योजकतेच्या इकोसिस्टममध्ये वेगवेगळ्या स्तरांवर सकारात्मक बदल घडवून आणत आहेत. महाराष्ट्राच्या बाबतीत स्टार्ट-अप इंडिया व राज्याच्या स्टार्ट-अप धोरणांच्या समन्वयामुळे देशातील सर्वाधिक

स्टार्ट-अप असलेले राज्य म्हणून महाराष्ट्राची ओळख अधिक दृढ झाली आहे. स्टँड-अप इंडिया योजनेमुळे अनुसूचित जाती-जमाती व महिलांना औपचारिक कर्जप्रवाह मिळण्याचे नवे मार्ग खुले झाले तरी, जागरूकतेचा अभाव, दस्तऐवजीकरणातील गुंतागुंत आणि प्रशिक्षण सुविधांचा अभाव या कारणांमुळे तिचा संभाव्य प्रभाव पूर्णत्वास जाताना दिसत नाही. आत्मनिर्भर भारत पॅकेजमुळे महामारीच्या तीव्र धक्क्याला तोंड देताना महाराष्ट्रातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगक्षेत्राला महत्त्वाचा दिलासा मिळाला; परंतु असंगठित आणि सूक्ष्म स्तरावरील उद्योग मोठ्या प्रमाणावर या संरक्षणजाळ्याबाहेर राहिले.

भविष्यातील धोरणांसाठी काही प्रमुख सूचनांमध्ये केंद्र व राज्य योजनांमधील डेटा-शेअरिंग व समन्वय वाढविणे, जिल्हा-स्तरावर एकात्म “उद्योजकता सुविधा केंद्र” उभारणे, विशेषतः महिलांसाठी आणि आदिवासी युवांसाठी स्थानिक भाषेत क्षमता विकास कार्यक्रम राबविणे, तसेच सरकारी खरेदी धोरणांद्वारे नव्या व वंचित गटांच्या उद्योजकांना प्राधान्य देणे यांचा समावेश होतो. अशा सर्वसमावेशक दृष्टीकोनातून स्टार्ट-अप इंडिया, स्टँड-अप इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत या तिन्ही उपक्रमांचा प्रभाव अधिक व्यापक आणि टिकाऊ होऊ शकतो, ज्याचा थेट परिणाम महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यातील तसेच मागास विभागातील उद्योजकता विकासावर दिसून येईल.

#### संदर्भ:

1. Department for Promotion of Industry and Internal Trade (डीपीआयआयटी).

- “About स्टार्टअप इंडिया उपक्रम.” Start-up India, Government of India, 2016, updated 2025.
2. Government of India. Press Information Bureau. “Start-up India Programme.” 2016.
3. Government of India. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग Annual Report 2021-22. 2021.
4. Government of India. Press Information Bureau. “AatmaNirbhar Bharat Package – Progress So Far.” 2020.
5. India Brand Equity Foundation (IBEF). “Self-Reliant India (Aatm Nirbhar Bharat Abhiyan).” IBEF, 2020, updated 2024.
6. India Brand Equity Foundation (IBEF). “Stand-Up India Scheme – Empowering Women and SC/ST Entrepreneurs.” IBEF, 2021.
7. Government of Maharashtra. Maharashtra State Innovative Startup Policy 2018. Industries Department, 2018.
8. Government of Maharashtra. Maharashtra Startup, Entrepreneurship and Innovation Policy 2025. Maharashtra State Innovation Society, 2025.
9. IFMR LEAD. Developing a Women Entrepreneurship Policy for Maharashtra: Study Report. 2024.